

INGLIZ TILIDA AVTOMOBIL TERMINLARINING YASALISHI VA QO‘LLANISHIGA DOIR NAZARIY QARASHLAR

Begoyim Axmadjonova

Andijon davlat chet tillari instituti talabasi

Ilmiy rahbar: Muqumjon Muhammadaminovich Axunov

(PhD) filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

ANNOTATSIYA

ingliz tilida avtomobil terminlarining o‘rganish obyekti sifatida leksikasining leksik-semantik maydoni va ularning tarkibiy tuzilishi va shu bilan bog‘liq bo‘lgan semantikasini o‘rganish. Shu asosda ularni ingliz tilida avtomobil terminlarining o‘rganish obyekti sifatida leksik-semantik maydonini so‘zlar bilan ifodalash, umumiy bo‘lgan xususiyatlarni umumlashtirish va shu asnoda avtomobil terminlarni har biriga xos bo‘lgan xodisalarni ochib berishdir.

Kalit so‘zlar: avtomobil, termin, leksema, tilshunoslik, lingvokulturologiya.

Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida terminologiya muammolarini o‘rganish tilshunoslikning eng muhim vazifalaridan biri bo‘lib ko‘rinadi. Zamonaviy dunyoda terminologiya axborot manbai, mutaxassislikni egallash quroli, hattoki fan-texnika taraqqiyotini tezlashtirish vositasi bo‘lib, odamlar o‘rtasidagi muloqotda yetakchi o‘rin tuta boshladi. Terminologiya axborot manbai bo‘lib xizmat qilishi bilan bir qatorda, u lug‘atning tashqi ta’sirlarga nisbatan eng sezgir qismidir. Aynan unda jamiyatning tilga ta’siri aniq namoyon bo‘ladi. Bu esa, undan davlatlar rivojlanishining tarixiy bosqichlarini o‘rganish, ularning shakllanishi, sivilizatsiya turlarini tahlil qilish va tilni aniqlashda foydalanish imkonini beradi, ularning madaniy, ilmiy va texnik salohiyatini namoyon qiladi.

Turli tillar materiallari bo‘yicha olib borilgan terminologik tizimlarning ko‘plab tadqiqotlari ularda doimiy ravishda ma’lum bir bilim sohasining lug‘atiga ta’sir qiluvchi umumiy til naqshlari va o‘ziga xos ekstralingvistik holatlarning uyg‘unligini ochib beradi. Ko‘p tilli leksemalarning ekvivalentligini va avtomobilsozlik sanoatiga mansub maxsus so‘zlar yasallishining o‘ziga xosliklarini o‘rganish zarurati tashqi va til ichidagi qator sabablar bilan yuzaga kelgan bo‘lib, ular orasida quyidagi eng muhimlarini ko‘rib o‘tamiz.

Ingliz tili xalqaro muloqot tilidir. Avtomobil sohasi adabiyotlari va texnik hujjatlarining katta qismi ingliz tilida nashr etiladi; dunyoning turli mamlakatlarida paydo bo‘lgan avtomobil

sanoatidagi ko‘plab texnologik yangiliklar qoida tariqasida, dastlab inglizcha nomlarga ega. Bundan tashqari, eng ko‘p motorli avtomobillar ingliz tilida so‘zlashuvchi mamlakatlar, xususan, Amerika Qo‘shma Shtatlari ekanligini yodda tutish kerak.

Ikkinchi, eng rivojlangan davlatlardan Fransiya, Shvetsiya, Shveysariya, Belgiya asosan fransuz tilida gaplashuvchi mamlakatlar sirasiga kiradi va tadqiqot ishimizda biz fransuz tilidagi avtomobil terminlarini ham ko‘rib chiqishga harakat qilamiz. Terminologiya takomillashuv jarayonida bir nechta rivojlanish bosqichlarini bosib o‘tadi. Bu haqda rus olimi V.M. Leychik quyidagicha fikr bildiradi: “Terminologiya rivojlanish bosqichlari mobaynida leksikologiyaning maxsus bo‘limi sifatida shakllanishdan o‘zining metodlariga ega bo‘lib, ularni fan, texnika va boshqaruvning turli sohalarida qo‘llashgacha bo‘lgan jarayonlarni bosib o‘tadi” [1,110]. Terminshunos A. Madvaliev terminologiya muayyan fanning tushunchalar tizimi bilan bog‘liq bo‘lgan terminlar tizimi sifatida ta‘riflanishi mumkinligini ta‘kidlaydi [3,51]. Termin chegaralangan leksik qatlamga mansub lug‘aviy birlik sifatida terminologik tadqiqotlarning asosiy obyekti, terminologik lug‘atlar yaratishning muhim manbai hisoblanadi.

Leksikologiya umumadabiy til lug‘aviy birliklarini o‘rganish bilan shug‘ullansa, leksikografiya ana shu lug‘aviy birliklarni to‘plash, tartibga solish va tavsiflash orqali lug‘atlar yaratish nazariyasi va amaliyoti bilan shug‘ullanadi. Shunga o‘xshab terminologiya maxsus lug‘aviy birliklarni – terminlarni tadqiq etuvchi fan sohasi hisoblanadi. Terminlar asosida lug‘atlar yaratish hamda yaratilgan lug‘atlar majmui ko‘pchilik tilshunos va mutaxassislar tomonidan “terminologik leksikografiya”, “ilmiy-texnik leksikografiya” deb nomlanib kelinadi [4,112].

Terminlar har qanday fanning ajralmas bo‘lagi sifatida azaldan mavjud bo‘lsa-da, ularni sistema sifatida ilmiy o‘rganishning boshlanganiga tarixan uncha ko‘p vaqt bo‘lmadi. Terminlarni o‘rganish bilan shug‘ullanuvchi terminologiya fani XX asrning 30-yillarida leksikologiyaning bir bo‘limi sifatida paydo bo‘lgan. Avstriyalik olim E. Vyuster terminologiya fanining asoschilaridan hisoblanadi. U uzoq vaqt davomida Avstriya terminologiya maktabining yetakchisi bo‘lib kelgan. Keyinchalik uning ishlari X.Felber tomonidan davom ettiriladi. 1984-yilda uning “Terminology Manual” deb nomlangan terminologiya masalalari bo‘yicha birinchi xalqaro o‘quv qo‘llanmasi yaratiladi va mazkur ilmiy-uslubiy asar YUNESKO tomonidan 1987-yil Parijda nashr etiladi.

O‘zbek tilida ham terminologiyaga oid tadqiqotlar talaygina. Lekin bunday tadqiqotlarning ko‘lami o‘zbek tilining barcha sohalarini terminologiyasini to‘laqonli qamrab olmagan. Shu ma‘noda sohalar terminologiyasida leksikografik talqin asosida tartibga solinishi kerak bo‘lgan o‘rinlar ko‘p. Terminologiyaga oid tadqiqotlarda terminlar turli asos va belgilarga

ko'ra tasniflanadi. Terminologiya, boshqa fanlar singari, o'rganilayotgan faktlarni asosli tasniflashga intiladi.

Agar asosli tasnif olingan bo'lsa, bu fan o'rganilayotgan hodisalarning muhim xossalari va belgilarini olganligini anglatadi: tasniflash umumlashtirishga, umum- lashtirish o'z navbatida, ko'plab obyektlar yoki hodisalardagi joylashuvga asoslanadi. Bizning fikrimizcha, eng to'liq tasnif V.K. Lagunova tomonidan taklif qilingan [5,81]. Lagunova V.K. terminlarni beshta asos bo'yicha tasniflashda quyidagilarni asos qilib oladi: 1) strukturaviy-lingvistik xususiyat (termin-so'z, termin-ibora, belgi-so'z shu xususiyati bilan ajralib turadi); 2) ifodalangan tushunchaning xarakteri (ilmiy, texnik va nomenklatura terminlari farqlanadi); 3) termin ma'nosining tabiati (funktional jihatdan ko'p ma'noga ega bo'lgan haqiqiy terminlar, ya'ni ularning tarkibida terminologik va keng tarqalgan ma'noga ega bo'lgan terminlar); 4) turli fanlar tushunchalari (tarmoqlararo terminlar) o'rtasidagi munosabat xarakteri; 5) terminning vazifasi (axborot: belgilash sohasi terminlari, boshqaruv sohasi terminlari, axborot-qidiruv tizimlari terminlari; kommunikativ: kitob terminlari, ya'ni tilning yozma turlarida qo'llaniladigan terminlar va ishlab chiqarish terminlari, ma'lum bir ishlab chiqarishda muloqot jarayonida qo'llaniladigan terminlar, shuningdek, kitob-so'zlashuv terminologiyasi dubletlari, professionallik va terminologik xalq tili).

Yuqoridagi xususiyatlar asosida tuzilgan tasnif tasniflanayotgan obyektlar o'rtasidagi mavjud munosabatlarni chuqurroq o'rganishga yordam beradi, shuningdek, yangi obyektlar va ularning ma'lum obyektlar bilan aloqalarini ochishga imkon beradi. Bizning ishimizda fransuz va ingliz tillarida avtomobil terminlarini lingvistik va ekstralingvistik darajada tavsiflashga harakat qilingan.

Avtomobil terminlarini lingvistik tahlil qilishda ularning kelib chiqishi (asl va o'zlashtirilgan terminlar ajratiladi), leksik va grammatik xususiyatlari (termin elementlarining nutqning ma'lum qismlariga munosabati), leksik va semantik xususiyatlari (ko'p ma'noning mavjudligi, munosabati) tavsiflanadi, sinonimiya, antonimiya), bir so'zli terminlarning so'z yasash tarkibi va qo'shma otlarning grammatik tuzilishini o'z ichiga oladi, shuningdek, nutqning turli qismlariga mansub terminologik elementlarning termin yasashdagi rolini belgilaydi.

Ushbu bilim sohasi terminlarini ekstralingvistik darajada tahlil qilganda AT nomlarining guruhlarini semantik umumlashtirish darajasiga va qo'llanish sohasiga ko'ra farqlanadi, terminlarning taqsimlanishi umumiy texnik toifalar, ierarxik munosabatlar bo'yicha amalga oshiriladi. Umumiy texnik kategoriyalar doirasidagi terminlar hamda ularning turkumlararo aloqalari o'rganiladi.

Termin elementi bizning ishimizda "ko'p so'zli termin tarkibidagi muhim so'z yoki ibora" deb ta'riflangan. Shu bilan birga, lingvistik tadqiqot usullari (komponent tahlili) ham, mantiqiy va lingvistik ma'nolarni birlashtirgan mantiqiy-lingvistik usullar qo'llaniladi (jins-tur usuli va faset-kategorik, aniq tahlil usullari). Komponentlarni tahlil qilish usuli lug'at ta'riflarini yagona shaklga keltirish imkonini beradi. Aniq tahlilda terminlarning lug'at ta'riflari asosida ularning semantik xususiyatlari ochiladi.

Bunday tadqiqot natijasida har bir terminning semantik tuzilishi integral va differensial semantik elementlar yig'indisi sifatida ifodalanishi mumkin. O'rganilayotgan terminlarning semantikasini tahlil qilishning umumiy turli usuli ularning ierarxik tasnifini amalga oshirish va bu nomlarning umumiy texnik kategoriyalar doirasidagi ierarxik munosabatlarini aniqlash imkonini beradi. Ta'riflangan terminlarning kategoriyalararo assotsiativ munosabatlarini aniqlash uchun faset-kategorik tahlilning ba'zi usullari qo'llaniladi. Ular ushbu nomlarni bir xil toifalar (fasetlar) asosida semantik guruhlashdan iborat. Avtomobil sanoatida tugaydigan tushunchalarning asosiy toifalari obyektlar (moddalar), jarayonlar, xususiyatlar va miqdorlarga tegishli.

Avtomobil ishlab chiqarish terminologiyasi kabi nisbatan yopiq terminologik tizimni o'rganishda bunday ekstralingvistik toifalarga murojaat qilish juda qonuniy va bilim sohasining o'zi mantig'i bilan belgilanadi. Zamonaviy terminologik adabiyotlarda shuni ta'kidlash kerakki, har qanday tarmoq terminologiyasini o'rganishda "terminlarning ko'p tomonlama lingvistik tasviri - leksik, so'z yasash, morfologik, sintaktik, mantiqiy-semantik" turlari kerak [4, 219].

Bu xususan, avtomobil terminologiyasiga tegishli. Sohaga oid termin tizimlariga qo'yiladigan talablardan kelib chiqqan holda, avtomobil termini tizimida terminlarning semantik xususiyatlarini va ularning tarkibiy qismlari o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish ayniqsa, dolzarbdir [5,128].

Ta'kidlash lozimki, avtomobil terminlarini tavsiflashda quyidagi jihatlar hisobga olinadi: 1) kelib chiqishi; 2) leksik va grammatik xususiyatlar (termin elementlari nutqning ma'lum bir qismiga tegishliligi); 3) tarkibiy turlar; 4) turli gap bo'laklariga mansub termin elementlarining termin yasashdagi o'rni; 5) leksik-semantik xususiyatlar (polisemiya, sinonimiya, antonimiya).

Boshqa tillardan o'zlashgan so'zlar kirib kelishining asosiy manbalari lotincha: *korpus*, *lubrikator*, *stabilizator*, *vulkanizator*, *ventilyator*, *vibrator*, *generator*, *regulyator*, *akkumulyator*, *tezlatgich*, *himoyachi*, *detektor*, *deflektor*, *detonator*, *rezonator*, *reduktor*, *rotor*, *motor*, *separator*, *indikator*, "revers", *kompresor*, *dekompressor*, *ishqalanish muftasi*, *diffuzor*, *birlik*, *differensial*, *detotsiya*, *kollektor*, *konstruksiya*, *uzatish*, *sun'iy yo'ldosh*, *transport* va boshqalar.

Ingliz tili: *kart, karter, karting, bamper, kuchaytirgich, bufer, tezlik o'Ichagich, starter, muzdan tushirish moslamasi, piston, taymer, dizayn tarqatuvchi, blok, antifriz, ralli, pikap, iqtisodchi, "forsunka", treyler, egzoster, "baggi" (kichik aravacha), jip* va boshqalar.

Yunoncha: *katalizator fazasi, mexanizm, diafragma, dozator, dispenser, sinxronizator, termosifon, analizator, amfibiya, fayton, sikl, silindr, oktan*. Nemischa: *kronshteyn, reys, balansir, takt, mufta, rolik, domkrat, demfer, drossel, dizel, panel, klapan, sapfa, shayba, shina, shmits, shponka, shtift, shtok, shtutser*. Italyancha: *kardan, karkas, avtostrada, rul,lyuk, bort* [2,18].

Kichik bir qismi vositachi tillar orqali olingan terminlardir: fransuz tili orqali lotin tilidan: *avtobus, muzlatkich, mandal*; lotin tilidan nemis tili orqali: *sentrifuga, turbina*; yunoncha lotincha orqali: *kamera*. Tadqiq qilingan terminlar orasida klassik, hozir o'lik yunon va lotin tillarining so'z va morfemalari asosida tuzilgan nomlar ham bor. Bular jumlasiga quyidagi terminlar kiradi: *gidravlik silindr, detonometr, takometr, mikroavtomobil* va boshqalar. O'rganilayotgan terminologiyada boshqa (jonli) milliy tillarning ildiz va o'zaklari asosida shakllangan terminlar ham bor, masalan: *monoposto, avtokar, elektromobil, gaz baki, gazoyl, avtomobil paviloni, avtopansion* va boshqalar. Agar misollarga diqqat bilan ahamiyat bersak, har bir tilda ifodalanayotgan avtomobil terminlari o'zining betakror xususiyati bilan bir-biridan farqli va shu bilan birga o'xshash tomonlari, leksik va semantik, grammatik tuzilishlari mavjudligini ko'rishimiz ham mumkin. Tahlil qilinayotgan nomlar termin elementlarining eng muhim farqlovchi xususiyati ularning leksik va grammatik xarakteri, ya'ni nutqning ma'lum bir qismiga tegishligidir. Qo'shma terminlarning tarkibiy elementlari quyidagi gap bo'laklari – ot, sifat, qo'shimcha va son bilan ifodalanadi: Shu bilan birga, terminlar va termin elementlari – otlar avtomobil terminlarida asosan umumiy otlar bilan ifodalanadi.

Adabiyotlar

1. Abdullaeva F.S. Ingliz tilida qonunga oid terminlarni o'qitishning lingvodidaktik asoslari. Toshkent, 2015-y. 3-b.
2. Abduazizov A.S. Tilshunoslikka kirish. – T.: "O'qituvchi", 1982-y. 266 -b.
3. Buronov J. va boshqalar "Ingliz tili grammatikasi" – Toshkent, 1978-y. 124-b.
4. Bushuy T., Safarov Sh. Til qurilishi: tahlil metodlari va metodologiyasi. – Toshkent, 2007-y. 43-b.
5. Doniyorov R. O'zbek tili texnik terminologiyasining ayrim masalalari. – T.: "Fan", 1977-y. – 162 - b.
6. Qosimov N.A. "O'zbek tili ilmiy-texnikaviy terminologiyasi masalalari" – Toshkent, Fan,

1985-y. - 157-b.

7. Qambarov N.M. Tarjima transformatsiyalari va til kontaktlari (nazariy masalalar). Fledu.uz. O'zbekistonda xorijiy tillar elektron jurnali. –Toshkent, 2016-y.

8. Safarova M. Tilshunoslikda kompyuter terminosferasi ifodalanishiga doir ilmiy nazariy qarashlar. Toshkent, 2022- y. - 95- b.